

Володимир Борисенко (Київ, Україна)

Успіхи і прорахунки соціальної політики уряду гетьмана Івана Мазепи

Внутрішня політика уряду гетьмана І. Мазепи здійснювалась в умовах наростання тиску Росії на державні права Гетьманщини. На час гетьманування І. Мазепи було скасовано цілий ряд тих прав і привілеїв у політичній, соціальній, економічній сферах України, які були зафіксовані в Березневих статтях 1654 р. Поза волею своїх керманичів Гетьманщина все більше переорієнтовувалася з Світу — Європа на Світ — Азія.

Це яскраво проявлялося в становищі різних верств тогочасного українського суспільства, в тому числі й козацької старшини. Вона все більше перетворюється в окремий, визначальний стан у житті козацької держави. На це були спрямовані її домагання привілеїв в економіці, судочинстві, фінансах і адміністративних правах. Ці процеси відбувалися й за попередніх гетьманів, але при І. Мазепі вони набирають загальнодержавного розмаху і характеру. Юридичним закріпленням особливого становища козацької старшини став окремий пункт Коломацьких статей 1687 р. про звільнення від державних податків маєтностей усієї вищої козацької старшини, а не окремих її представників.

З одного боку, це сприяло консолідації національної управлінської еліти, що зосереджувала в своїх руках основні важелі влади. З іншого — викликало загострення соціальних відносин у суспільстві, однією з причин чого стало інтенсивне роздавання гетьманом сіл і земель козацькій старшині. Жоден з попередніх гетьманів не був таким щедрим до своїх прихильників, як І. Мазепа. За його гетьманування старшина отримала сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих, мешканці яких були змушені відбувати на власників різні «роботизни» і давати їм різноманітні «датки». Це викликало масове невдоволення людей, що з вільного становища потрапляли в залежне й мусили виконувати різні повинності.

Почало широко практикуватися прикрите «скуповуванням» захоплення володінь дрібних власників. За окремими даними, самому гетьманові І. Мазепі належало понад 100 тис. залежних селян, що не додавало йому народної любові. Разом з тим, царський уряд прагнув вивести з-під юрисдикції гетьмана групу козацької старшини, яка була б йому вірною опорою в контролі за діями українського гетьмана. Цьому був призначений окремий пункт у Коломацьких статтях 1687 р., що закріплював непорушність тих маєтностей козацької старшини, яка отримувала російське дворянство. Так формувалися олігархічні групи, незалежні або частково залежні від гетьмана, які могли опозиційно ставитися до політики уряду І. Мазепа.

За гетьманування І. Мазепа активно відбувається виділення старшини серед козацтва і в адміністративно-політичному плані. Окремі її

представники, як правило наближені до гетьмана, безперервно займають полковницькі посади по кілька років. Миргородський полковник Данило Апостол був на полковницькому уряді з 1682 р. по 1727 р., Михайло Миклашевський обіймав посаду стародубського полковника протягом 1689–1706 рр., Іван Мирович перебував переяславським полковником у 1692–1706 рр. тощо. Тобто, навколо гетьмана І. Мазепи формувалася група наближених прибічників, які в майбутньому стали його опорою при зміні зовнішньополітичного курсу.

За гетьманування І. Мазепи набуває юридичного оформлення така соціальна група населення, як «знатне військове товариство». Воно об'єднувало осіб, які мали значний вплив в урядових колах. Вони могли займати важливі старшинські (генеральні) посади, могли й не займати ніяких посад, але від цього їхній вплив на вирішення різноманітних справ не зменшувався. Як найвища верства козацької старшини виділялося так зване бунчукове товариство, що знаходилося під «гетьманським бунчуком», було незалежне від нижчих урядовців й судилося тільки генеральним судом. Нижчу групу «військового товариства» становили «значкові товариші», які були незалежні від сотенної влади й підпорядковувалися тільки владі («значку») полковника.

За гетьманування І. Мазепи остаточно юридично закріплюється становище козацької старшини, при якому кожна її група підпорядковувалася певному рівню юридичної системи. Генеральна старшина і бунчукове товариство — Генеральному суду, полкова старшина і значкові товариші — полковому суду і в окремих випадках — Генеральному.

Отже, на початок XVIII ст. у Гетьманщині сформувався сконсолідований стан козацької старшини, який різко виділявся за своїми правами серед козацтва і відігравав визначальну роль у житті держави. Його ядро становила національна верхівка — бунчукове товариство, якому належала вся повнота влади. Одночасно зі зміцненням позицій старшинської аристократії посилюється її прагнення до обмеження гетьманської влади, навіть за рахунок послаблення становища української держави.

Неоднозначну політику проводив уряд гетьмана І. Мазепа щодо козацтва. З одного боку, він був зацікавлений у збереженні встановленого тридцятитисячного козацького реєстру та його боєздатності, з другого — намагався не допустити надмірного покозачення селянства і міщанства, що підривало економічні підвалини старшинських і монастирських маєтностей. Гетьманське управління неодноразово підтверджувало за козаками їхні давні права і вольності, але зупинити масовий наступ можновладців на козацтво було не в силі. І це при тому, що в багатьох наданнях монастирям чи старшині на села і хутори козаки не підпорядковувалися новим власникам («опроч козаков»). Але, одержавши у володіння село чи хутір, мало хто дотримувався гетьманських чи полковницьких вказівок не чіпати козаків, що там жили. Це стосується як старшини, так і монастирів, ревно зацікавлених у збільшенні залежної робочої сили у своїх маєтностях. При цьому застосовувалися насильницькі методи підпорядкування козаків, які прикривалися їх добровільною згодою. У відповідь на суворі гетьманські універсали часто йшли відповіді, що козаки «самі відкинулися

з реєстру», а не були насильно виписані з нього. Неодноразово власники просто відмовлялися визнавати за козаками їхні особливі права та привілеї й змушували тих відбувати різноманітні повинності та давати побори.

Усе це загострювало обстановку в Гетьманщині, особливо наприкінці XVII ст. у зв'язку з майже безперервними воєнними діями проти Кримського ханства, неврожаями та епідеміями. Значні хвилювання козаків відбулися в цей час у Київському, Лубенському, Полтавському та інших полках. Обурені самовладдям верхів, козаки подекуди почали самовільно скидати з посад сотників і настановляти на них свої кандидатури. Для придушення таких заворушень уряд І. Мазепи мусив застосувати навіть військову силу.

У 1691 р. гетьман І. Мазепа видав універсал, у якому змушений був визнати масовий характер зловживань «духовних і світських осіб» у ставленні до прав козаків. При цьому він прямо заявив, що все це діється «як проти права військового, так і проти самої слушності та проти волі нашої гетьманської». Далі гетьман наказував, щоб жодні права не були відібрані в козаків. Тут гетьман звертався до періоду Хмельниччини і наголошував, що тоді війна почалася не тільки за віру, але й за вольності військові, які «тяжким ярмом були стиснуті». Далі гетьман наказував, щоб ніхто козаків, які здавна жили в місцевості, не смів кривдити, забирати у них ґрунти та приневолювати до послушенства. Але, незважаючи на такі застережливі заходи уряду І. Мазепи, українське козацтво масово зубожіло, не могло як слід виконувати військову службу, з чим падала військова потуга Гетьманщини.

Перетворення козаків на залежних селян активізувалось у 90-х роках, коли влада козацької старшини зміцніла. Кількість спроможних відбувати військову службу козаків зменшувалась. Уряд гетьмана І. Мазепи змушений був спеціальним указом 1698 р. поділити козаків на виборних (несли військову службу). Таким чином, козацтво у своїй масі не могло підтримувати політику гетьмана, що відповідно позначилося і в ході зовнішньополітичної акції І. Мазепи 1708 р.

Багатовекторною була політика уряду І. Мазепи щодо селянства Гетьманщини. Він продовжував політику свого попередника, гетьмана І. Самойловича. Але на відміну від попередніх часів швидко зростала кількість селян, переданих урядом чи полковниками у володіння приватних власників — монастирів, старшини, шляхти, міського патриціату. Та перетворити особисто вільних селян у підневільну масу влада не могла, оскільки навіть на початку XVIII ст. вони у своїй масі були ще досить сильними, з пам'яттю про попередні епохальні завоювання, про здобуту в боях свободу.

У відповідь на різноманітні спроби властей відновити колишню залежність селяни відповідали непокорюю і вдавалися до самовільного покозачення. Вони доводили участь своїх предків у національно-визвольній війні чи особисту у воєнних діях наступних років і масово переходили в стан козаків. Але за гетьманування І. Мазепи чисельність селянства в Гетьманщині почала різко зростати. Це зумовлювалося насамперед «оселяненням» козацтва, яке масово зубожіло, поступово втрачало свої права і насильно перетворювалося власниками на своїх підданих. Кількісне зростання селянства наприкінці

XVII — на початку XVIII ст. свідчило про повернення в Гетьманщині старих порядків і перетворення маси вільного населення на залежне.

Відбувалися різкі зміни і серед самого селянства. Бурхливо скорочувалася кількість селян «вільних» військових сіл. Зате різко збільшувалась чисельність підданих старшини, шляхти, монастирів.

Зростали державні податки і повинності на користь власників маєтностей. Це супроводжувалося наростанням невдоволення і протестів селян. Однією з головних причин цього стало поступове введення в панських маєтностях панщини, найбільш тяжкої форми визиску селян. У відповідь на численні скарги селян уряд І. Мазепи пробував обмежити власницькі устремління новоявлених феодалів, але безуспішно. У 1701 р. він офіційно обмежив панщину у власницьких маєтках двома днями на тиждень. Фактично це було визнання кріпосницької залежності селянина, черговий крок влади до повторного його закріплення в межах усієї держави. У цьому плані Гетьманщина за часів І. Мазепи наздоганяла Росію, де кріпацтво було юридично оформлено ще в 1649 р. Загальне незадоволення козаків і селян Гетьманщини політикою І. Мазепи виражалося і в масовому переселенні на Правобережжя, зупинити яке уряд так і не спромігся. Були введені відхилені раніше оренди.

Такими були основні результати соціальної політики гетьмана І. Мазепи на початок XVIII ст. Вони характеризувалися насамперед різким соціально-економічним і правовим розшаруванням українського суспільства. З одного боку, відбувалося створення національної аристократії — козацької старшини та близьких до неї інших груп населення,

її стрімке збагачення і прагнення до зміцнення своїх прав. З іншого — погіршення соціально-економічного і правового становища основних верств суспільства — козаків і селян. Воно було особливо загрозливим в умовах, коли ще жила народна пам'ять про попередні епохальні завоювання — свободу, благополуччя, особливі права і привілеї. Загострювалися соціальні суперечності, що не могло не позначитися на негативному ставленні народу до зміни гетьманом І. Мазепою зовнішньополітичного курсу України, його спроб відновити її державну незалежність при допомозі зовнішніх сил.